

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Актуальні питання української історії

УДК 930.2(477)"11/15":811.163.1'373.44

DOI: 10.33402/ukr.2021-34-3-12

Христина МЕРЕНЮК

магістр історії

Львівського національного університету ім. І. Франка

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4114-5663>

e-mail: hrys.merenyuk@gmail.com

Ілля ПАРШИН

кандидат історичних наук

завідувач відділу історії середніх віків

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0554-1335>

e-mail: iparshyn@yahoo.com

«ФАРЬ» У РУСЬКИХ ЛІТОПИСАХ: ОСОБЛИВОСТІ ТРАКТУВАННЯ

Дано визначення поняттю «фарь», яке неодноразово вжито в літописних зведеннях. Зазначено, що хоча цей термін уже ставав об'єктом аналізу у спеціалізованих словниках літописної та середньовічної лексики (наприклад, «Глосарії» Шарля Дюканжа чи «Матеріалах до словника давньоруської мови» Ізмаїла Срезневського), його походження та зміст достеменно не з'ясовані. Зроблено спробу осмислення цього слова за допомогою аналізу руських пам'яток, у яких воно вжите кілька разів. Передусім зауважено, що вперше літописний «фарь» фігурує у розповіді під 1150 р., коли в Києві відбувалися «турніри» угорських воїнів. Хоч наступні літописні згадки тісно пов'язані з угорською присутністю на Русі, у роботі заперечено трактування «фарів» як суто угорських породистих коней.

Проаналізовано неоднакове написання терміна «фарь» у різних руських пам'ятках XII – початку XVI ст. та їхніх новіших редакціях («фарись», «фарижь», «фаръж» тощо). Встановлено, що унікальним похідним словом є термін «фаревникь», яке означає вершника на вправному й дорогому коні (згадане в літописній розповіді під 1230 р.). Водночас досліджено використання та означення вказаного поняття у західноєвропейських пам'ятках, зокрема «Діянні угорців» анонімого нотаріуса короля Бели III та «Історії франків, які захопили Єрусалим» Раймунда Ажилського. Це дало змогу зіставити трактування цього терміна в руських і латиномовних пам'ятках. Окрему увагу звернено на візантійські джерела, адже доволі часто згадки про особливих скакунів у руських книжних пам'ятках пов'язані із грецькими сюжетами. Зроблено спробу виокремити основні риси «фаря», обґрунтовано їхню семантичну окремішність від звичайних коней у літописних і книжних розповідях XII – початку XVI ст.

Ключові слова: «фарь», Русь, Галицько-Волинська держава, літопис, хроніка, термінологія.

Термінологія літописних зведень – неоднозначна тема, адже багато понять, які записав книжник, дискусійні та складні для критичного осмислення й тлумачення. Хоча спеціальних досліджень щодо літописних понять не так багато, однак, сподіваємося, що наша розвідка наблизить українську медієвістику до загальноєвропейської середньовічної історіографії на основі семантичного аналізу. Одне з доволі проблематичних понять, лише принагідно уживаних літописцями, – «фарь». Походження цього терміна дискусійне, хоча він фігурує у візантійських і латинських середньовічних джерелах в інших варіантах написання (ар. – *faras*, лат. – *Farisios*, гр. – *φάρίας*). Очевидно, це слово неслов'янського походження і є запозиченням з інших мов, що демонструє єдність культурного простору на східних кордонах християнізованої Європи.

Стаття ґрунтується на аналізі джерел двох типів: руських та візантійських пам'яток, латиномовних нарративів (хронік й епістолярію). Чи не єдине руське джерело, де занотовано шанобливе ставлення до коней, – «Іпатіївський літопис»¹, зокрема його галицька і волинська частини. Особлива пам'ятка давнього руського історіописання має власну історію вивчення, однак чимало проблем і донині залишаються невирішеними. Так, достеменно невідомі імена переписувачів ґрунтового джерела, які виконали чималу «редакторську» роботу з упорядкування неабиякого за обсягами середньовічного текстового матеріалу. Дослідники досі не встановили, коли створено ту чи ту частину нарративу, якими були його першоджерела, чи вони автентичні й заслуговують довіри. Цю складну історичну пам'ятку творили протягом тривалого часу, що вказує на роботу щонайменше кількох переписувачів.

Цікаві відомості з приводу використання терміна «*farisios*», особливих коней, подані в «Діяннях угорців» анонімного нотаріуса угорського короля Бели III (Béla III, 1172–1196)² та деяких інших латиномовних хроніках. Певні розлогі описи виняткових благородних тварин містяться також у джерелах новіших часів, наприклад, «Девгенієвому діянні» – пам'ятці руської писемності, яка хоч і збереглася лише у списках новітньої традиції, витоками сягає XI–XIII ст.³

Історіографія пропонованої проблеми доволі обмежена. У XVII ст. Шарль Дюканж (Charles du Fresne, sieur du Cange) уклав ґрунтовний глосарій латинських і старофранцузьких слів, у якому відобразив величезну кількість понять, котрі використовували в Європі за Старого порядку⁴. Два століття по тому термінологічними аспектами літописних текстів займався провідний славіст та філолог Ізмаїл Срезневський. Матеріали його «Словника...» не втратили актуальності й досі займають поважне місце у джерелознавчих студіях⁵. Зі сучасних досліджень, присвячених військовій культурі Русі у світлі літописних нотаток, проблеми формування кінного

¹ Ипатьевская летопись / под ред. А. Шахматова. *Полное собрание русских летописей. 2-е изд.* Санкт-Петербург: Типография М. А. Александрова, 1908. Т. 2. 938 стлб.

² Gesta Hungarorum. URL: <http://remacle.org/bloodwolf/historiens/anonyme/bela.htm#1a> (дата звернення: 10.09.2021).

³ Девгенієве діяння. *Ізборник*. URL: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr35.htm> (дата звернення: 07.09.2021).

⁴ Charles Du Fresne, Du Cange. *Glossarium ad scriptores mediae et infimae latinitatis*. Parisiis: Sub oliva Caroli Osmont, 1733. Vol. 3. 1658 p.

⁵ Срезневский И. *Материалы для словаря древне-русского языка по письменным пам'ятникам*. Санкт-Петербург: Типография императорской академии наукъ, 1903. Т. 3. 994 с.

дружинного війська побіжно згадані у працях Миколи Котляра⁶, окремі згадки містяться у роботах Михайла Грушевського, зокрема фундаментальної праці з дослідження Іпатіївського літопису⁷. Військовому мистецтву Галицько-Волинської держави присвячені праці Леонтія Войтовича⁸. Він відзначив еволюцію озброєння та спорядження місцевого боярства, визначив прикметні риси й особливості ведення війни. Володимир Гуцул присвятив спеціальну розвідку таранному бою у Русі з позиції теорії воєнно-технологічного детермінізму⁹. У роботі звернено увагу і на мовознавчі студії, зокрема на дослідження староруської лексики¹⁰.

Переважно в руських пам'ятках «фарі» згадані у значенні іноземних цінних коней. Уперше в літописі вони фігурують у повідомленні під 1150 р., де мовиться про демонстрацію майстерності угорських воїнів на «фарехъ»: «Тогда же Оугре на фарехъ и на скокохъ играхуть ина Йрослави дворѣ многое множество Кийны же дивахутса Оугромъ множеству и кметьства ихъ и кономем ихъ...»¹¹. Зазвичай літописець у контексті військового епізоду вживав би словосполучення на «конихъ», однак тут «фарі» не випадково виокремлені від звичайних коней. У європейській і візантійській хронікарській традиціях вони відомі, починаючи з раннього середньовіччя, зокрема у словнику латинських термінів Шарля Дюканжа «*farus*» трактовано як родовитий арабський скакун чи сарацинський кінь¹². Ці тварини вважалися найкращими й коштували відповідно. Згадки про них містяться в роботах візантійського імператора Лева VI (Λέων ΣΤ', 886–912) та хроніста Нікіти Хоніата (Νικήτας Χωνιάτης, 1155–1217). Лев VI у «Тактиці...» («*Leonis Imperatoris Tactica*»), розповідаючи про бойові шикування сарацинських військ, особливо виділяє «фарів», на яких їздили лучники¹³. У коментарях до видання джерела зазначено, що йдеться про арабських скакунів, яке пізніше «стало синонімом для усіх цінних коней»¹⁴. Український історик В. Гуцул вказує, що «фарь» – гіпотетичний руський відповідник до терміна «*destrier*»¹⁵. Останній позначає середньовічного бойового коня, спеціально навченого таранному бою та призначеного як для війни, так і для турнірних змагань. Зрозуміло,

⁶ Котляр М. Коментар до літопису. Галицько-волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / ред. М. Котляр. Київ: Наукова думка, 2002. С. 157–360.

⁷ Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинського літопису. *Записки Наукового Товариства імені Шевченка*. Львів, 1901. Т. 41, кн. 3. С. 1–72.

⁸ Войтович Л. До волинського літописання. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2004. Вип. 8. С. 70–76; Войтович Л. Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть. Львів, 2015. 478 с.

⁹ Гуцул В. Таранний бій, рицарство і теорія воєнно-технологічного детермінізму: історіографія проблеми. *Записки історичного факультету*. 2015. Вип. 26. С. 259–283.

¹⁰ Одинцов Г. Из истории гиппологической лексики в русском языке. Москва: Наука, 1980. 224 с. Зазначимо, що далеко не у всіх словниках чи лексикологічних дослідженнях староруської мови «фарь» взагалі згадано. Наприклад, «не знав» такого слова знамений автор «Лексикона словеноруських найменувань» Памва Беринда. Не вказано цей термін також в останньому великому радянському словнику староукраїнських слів (Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: у 2-х т. / ред. кол.: Д. Г. Гринчишин, Л. Л. Гумецька (гол.), И. М. Керницький. Київ: Наукова думка, 1977. Т. 2. Н–Я. 592 с.).

¹¹ Ипатьевская летопись. Стлб. 416.

¹² Charles Du Fresne, Du Cange. *Glossarium...* Col. 341–344.

¹³ Лев VI Мудрый. Тактика Льва. Источники / под ред. В. В. Кучмы. Санкт-Петербург: Алетей, 2012. С. 286.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Гуцул В. Таранний бій... С. 259–283.

що у, наприклад, середньовічній Франції такі коні були надзвичайно дорогими. Хоч ототожнення видається дещо перебільшеним, однак їхню цінність і майстерність підтверджують інші середньовічні пам'ятки. Відоме найменування кінноти, яку склали воїни на «фарях», – «*alpharaces cavali*». Термін складається із двох частин: «*al*» позначає арабських вершників, «*farat*» – родовитих коней. У такому означенні вони згадані у грамоті папи Йоана VIII (Iohannus VIII) і листі папи Лева III (Leo III)¹⁶.

Вартість та окремішність таких скакунів підтверджують європейські середньовічні автори. Один із найвідоміших хроністів Першого хрестового походу (1096–1099) Раймунд Ажилський (Raimundus de Aguilers, † після 1100) детально описав побут і звичаї лицарів у Палестині. Розповідаючи про військову кампанію, він не міг оминати увагою тактику та стратегію «сарацинів», які протистояли християнському війську. При цьому кілька разів були згадані «фарі», адже йшлося про багатства Сходу й мобільних арабських вершників. Зокрема, характеризуючи святкування перемоги над одним із мусульманських загонів, він вказав на чималу кількість особливих коней, на яких лицарі роз'їжджали серед своїх наметів («*intra tentoria in equis farisiis discurrentes*»)¹⁷. Очевидно, що йдеться про коштовних тварин, захоплених як здобич. На їхніх прикметних рисах середньовічний автор уваги не зупиняв, але виокремив серед усього іншого награбованого майна, що виказує певну екзотичність. Щоправда, дослідник тексту джерела Джон Френс (John France) стверджував, що «*farisiis*» вказані не у всіх списках пам'ятки: у деяких виданнях присутні різночитання, хоча, безперечно, йдеться про той самий текст Раймунда Ажилського. В одному з таких рукописів замість «*equis farisii*» указано «*equis variis*», тобто мовиться про різних коней. Можливо, творець цього манускрипту не знав значення слова, тому замінив його на подібне в написанні. Ця зміна одинична – всі інші рукописи «Історії...» подібного не містять.

Напевно, не варто сумніватися у тому, що Раймунд Ажилський знав про фарів, тому що в іншому місці «Історії...» писав про них значно конкретніше. Зокрема, повідомляючи про угоду між лідерами Хрестового походу Танкредом Тарентським (Tankredus) і Раймундом Сен-Жильським (Raimundus), оголошував конкретну «ціну» такого договору: «... п'ять тисяч солідів та два коні фарі найкращі» («... *quinque millia solidorum et duos equos farios optimos*»)¹⁸. Зважаючи на пропонувані цифри, подібні коні справді були поштучним товаром і високо цінувалися у хрестоносному війську, тому про них згадували окремо.

В інших лицарських хроніках вказівок на особливості цих тварин не знайдено, але Раймунд Ажилський був учасником великої військової виправи до Палестини, тому сумніватися у його обізнаності не варто. Водночас у вживаному терміні простежується арабський вплив. Напевно, пишучи про «*farisios optimos*», він мав на увазі неєвропейських коней.

Фарі згадані і в деяких центральноєвропейських середньовічних пам'ятках, тому руські літописці та візантійські автори були не єдиними, хто зауважив їхню особливість. Зокрема, анонімний нотаріус угорського короля Бели III, автор «Діяння

¹⁶ Charles Du Fresne, Du Cange. Glossarium... Col. 341–344.

¹⁷ France J. A Critical Edition of The «Historia Francorum qui ceperunt Eurusalem» of Raymond of Aguilers: PhD Thesis / University of Nottingham. Nottingham, 1967. P. 68.

¹⁸ Ibid. P. 218.

угорців», описав легендарні подробиці переселення свого народу за Карпати, серед іншого – побут міфічного вождя Альмоша в Галицькій землі¹⁹. Він зазначив, що тодішній «галицький» князь подарував знатному угорцю 10 найкращих скакунів (*farisios optimos*) і ще 300 звичайних коней, багато золота, срібла та цінних одєж. Дослівно у джерелі цю подію описано так: «... відкривши ворота міста Галича, він гостинно прийняв його, наче свого пана, віддавши йому як заручника єдиного свого сина разом з синами вельмож свого королівства; крім того, він подарував як вождю, так і всім його воїнам десять найкращих скакунів (*farisios*) і триста коней зі сідлами та вуздечками, три тисячі марок срібла і двісті марок золота, а також прекрасні одєжі...» («... *aperta porta ciuitatis galicie quasi dominum suum proprium hospicio recepit, et unicum filium suum cum ceteris filiis primatum regni sui in obsidem dedit, et insuper x. farisios optimos, et ccc. equos cum sellis et frenis, et tria milia marcarum argenti, et cc. marcas auri, et uestes nobilissimas, tam duci quam omnibus etiam militibus suis condonauit...*»)²⁰. Хоча ці подробиці неісторичні (адже в IX ст. єдиного галицького володаря не існувало), використання цього терміна загалом засвідчує перебування «фарів» на руських теренах.

Варто відзначити, що Анонім дуже щедрий у розповідях про подарованих коней. Спершу порода для нього неважлива – подібні дари Альмошу, начебто, давав князь Володимир (300 коней, але не «фарів»). Однак далі в тексті підносяться їздові тварини білої породи. Наприклад, коли вождь угорців Арпад (*Árpád*) надсилав дари для укладення миру, він відправляє 12 білих коней. Подібні перекази укорінилися в угорській хронікарській традиції – вони відомі у латиномовних джерелах XIV ст. («Пожонській хроніці») та навіть у великій компілятивній роботі Генріха з Мюгельна (*Hainreich von Mügeln*): «... *rosze, daz was grosz und weyz*»²¹. Загалом про подібні подарунки інформація простежується упродовж XII–XIV ст., у пізньому середньовіччі білих скакунів віддавали для похоронних процесій – маємо свідчення про пожертвування коней для цього в XVI–XVIII ст. і навіть у пізніше записаних народних угорських казках²². Із цього принаймні можна уточнити, що «фарі» не мали білого окрасу, бо в такому випадку цей термін фігурував би серед угорських середньовічних істориків значно частіше.

Значно менше уваги дослідників заслужили інші записи про літописного «фаря». У Галицько-Волинському літописі ці коні й пов'язані з ними споріднені поняття згадані під час боротьби князів Данила (1201–1264) та Василька (1203–1269) Романовичів за Галицьку землю: «*Ивань Лекинь и Дмитръ . ибо Половцемъ же приехавшимъ видити рати Оугромъ же и Лахомъ гонацимъ а оувернуоуа Половчинь . застрѣли Оуза во шко и спадшо емоу с фара . взаша тѣло его и плакашася по немъ*»²³. У той час (ідеться про 1219 р.) відбувалося протистояння між Романовичами й угорцями. Тому у джерелах не випадково вже втретє зафіксована

¹⁹ *Gesta Hungarorum*. URL: <http://remacle.org/bloodwolf/historiens/anonyme/bela.htm#1a>

²⁰ Там само.

²¹ Про ці джерела та руські сюжети в них див.: Паршин І. Участь князя Данила Романовича в інтронізації угорського короля Бели IV. *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2015. Вип. 9. С. 23–33; Паршин І. Дипломатія Галицько-Волинської держави: європейські нарративні джерела XIII–XV ст. Львів, 2018. С. 202, 205–215.

²² Детальніше див.: Szegfü L. *Equus fabulosus. Tanulmányok Karácsonyi Béla hetvenedik születésnapjára* / ed.: P. Kulcsár, B. Máder. Szeged, 1989. Old. 39–40.

²³ Ипатьевская летопись. Стлб. 737.

поява «фарів» поряд із угорськими військами. Продовження цього конфлікту не обійшлося без ще однієї згадки про них. За тим же ж роком літописець сповіщає: «... и побѣдишоу же Мьстиславоу . поиде к Галичю . бившимъ же сѧ имѣ ш врата граднѧи. и възбѣгоша же на комары црѣвнѣиѧ. и ини же оужси възлачишасѧ а фарѣ ихъ поимаша»²⁴. Наступного разу вони фігурують у джерелі під 1230 р., коли угорський король Бела IV (Béla IV, 1205–1270) ішов із військом на Прикарпаття, однак через епідемію, що спалахнула в його таборі, зазнав поразки. Показово, що руський книжник вивів похідну назву для угорських вершників – «фаревникъ»: «Бѣ попусти на нѣ ранюу фарашновоу гра же крѣплшесѧ а Бѣла изнемогаше и поиде ѿ града. вставишоу же емоу люди за собою шроужники многи и фаревникы нападишимъ же на нѣ гразжаномъ. мнозимъ впадахоу в рѣкоу инии же избѣени бѣиша»²⁵.

Подібна увага до військового аспекту – звична річ для середньовіччя. Водночас пропонувані описи виказують середньовічного знавця військової справи, який зумів виокремити щось незвичне в лавах супротивників і потрактувати його. Руські воїни у битвах в озброєнні й обладунках не поступалися європейським лицарям, що засвідчує чимала кількість перемог навіть над угорськими баронами²⁶. Очевидно, що внести до тексту Галицько-Волинського літопису відомості про маловідомих раніше у книжному середовищі коней – підказка когось із бояр або, можливо, когось із полонених угорців.

Відомо, що третя частина Іпатіївського зведення (Галицько-Волинський літопис) складалася з кількох ґрунтовних розповідей. Зокрема, у першій висвітлено розвиток подій від смерті князя Романа Мстиславовича і до першої спроби утвердження його малолітнього сина Данила у Галичі в 1211 р. Далі приєднані відомості про протистояння молодих Романовичів із ворогами (насамперед галицькими боярами) за батьківські володіння та про політичне всевладдя в Галицькій землі й Волині (до 1218 р.). Відтак літописець розповів про опанування Володимирським князівством (до 1228 р.), а після смерті князя Мстислава Удатного (1228), як вважають дослідники, розпочинається окрема повість про війни князя Данила Романовича за Галич (до 1246 р.). Після 1246 р. третя частина Іпатіївського зведення – це вже волинська писемна пам'ятка, у якій «галицькі події» перебувають на маргінесі уваги²⁷. З цього погляду, вказівки на «фарів» хронологічно припадають на часи «невизначеності» – період втрати Романовичами влади та жорсткого протистояння за Володимир і Галич. Тоді їхніми суперниками виступали також угорський король та його барони, а на теренах Галицько-Волинської держави були сконцентровані угорські війська (і, можливо, люди, бо з джерел відомо про прибуття королевичів, воїнів, видних клириків із чималою свитою).

Очевидно, йдеться про особливий тип коней, які в тогочасних уявленнях на Русі відрізнялися від звичайних. Чи вказувалося на окремий угорський різновид – невідомо. Хоча не складно зауважити, що цей термін тісно пов'язаний з угорським елементом у літописанні. Наприклад, ще у X ст. князь Святослав

²⁴ Ипатьевская летопись. Стлб. 738.

²⁵ Там само. Стлб. 761.

²⁶ Войтович Л. Галич у політичному житті... С. 9–24.

²⁷ Огляд літератури див.: Грушевський М. Хронологія подій... С. 1–72; Войтович Л. До волинського літописання. С. 70–76; Jusupović A. Tożsamość i obcość w czasach Daniela Romanowicza: konstrukcja narracji w Kronice halicko-wołyńskiej. *Symboliczne i realne podstawy tożsamości społecznej w średniowieczu* / ed.: S. Gawlas, P. Żmudzki. Warszawa, 2017. S. 504–516.

Ігорович (938–972), прагнучи перенести столицю на Дунай, наголошував, що хоче отримувати данину з Угорщини, зокрема кіньми²⁸. Так, угорських скакунів цінували і в давніші часи. Однак, напевно, «фарями» у руських пам'ятках позначені коні, наділені особливими рисами: походили з іноземних терен, були вправними та швидкими, коштували дорого й самі собою сприймалися як цінність.

Як вартісні коні, що походять із чужини, вони згадані і в інших джерелах. У «Молінні Даниїла Заточника», руській пам'ятці XII ст., термін «фарь» фігурує із чужоземним вершником, який вигукує: «Съани ту фенардус»²⁹. Так, доволі часто в руських пам'ятках на «фарях» їздять іноземні воїни.

Пам'ятки новішої руської традиції також містять інформацію про цих особливих скакунів. На підставі їх вивчення та трактування І. Срезневський вважав, що «фарь» – це грецьке слово на позначення коня³⁰. Суто у грецькому контексті у відомих нам руських текстах воно згадане двічі, передусім у пізньому Ніконівському літописі – московське зведення, укладене в XVI ст. У ньому вжито споріднене поняття – «фарись», інтегроване до опису штурму Константинополя турками-османами в 1453 р.³¹. Показово, що слово «фарись» вжито лише до верхового коня візантійського імператора Костянтина XI (Κωνσταντίνος, 1405–1453)³². Інші розлогі розповіді про дивовижних коней містяться в «Девгенієвому діянні» – пам'ятці руської писемності XI–XIII ст., що є довільним переказом втраченої візантійської поеми «Дігенісакрит»³³. Автор переніс реалії візантійських понять на руський манер. У ній мовиться про сина мусульманського царя та грекині, який захищав кордони країни від сарацинів, уособлюючи лицарський епос. Руський варіант увібрав традиції дружинних переказів, представляючи ідеального середньовічного воїна. Мова «Девгенієвого діяння» співвідноситься з мовними зворотами Галицько-Волинського літопису³⁴. Це джерело дійшло до наших часів у пізніх списках кінця XVII ст. Воно опосередковано вказує на фізіологічні особливості такого типу коней, зокрема автор пам'ятки наголошує на їх швидкості: «... и всяде на конь свой борзы фарь, и поиде ко Стратигу... И повеле Девгений фара своего борзаго седлати, а самъ облечесь во многоценныя ризы и поеха на полубице инаходомъ, а фара борзаго повеле пред собою вести... И въскочи, и сяде на борземъ своемъ фаре»³⁵. З другого боку, джерело підтверджує думку про те, що таких фар могли використовувати на турнірних змаганнях (у Русі останні іменувалися «играми»³⁶): «Кон же его бысть борзь и гораздъ играти, а юноша храбръ бысть и хитръ на

²⁸ Ипатьевская летопись. Стлб. 55

²⁹ Одинцов Г. Из истории... С. 18.

³⁰ Срезневский И. Материалы для словаря... Стлб. 1352–1353.

³¹ Никоновская летопись / под ред. А. Ф. Бычкова. Полное собрание русских летописей. Санкт-Петербург: Типография Э. Праца, 1862. Т. 9, изд. 1. С. 93, 95.

³² «... Константин всѣдъ на фарисъ, поиде къ Златым вратомъ». Термін «фарись» також наявна і у «Повісті про взяття Царгороду турками», пам'ятці XV ст.: Одинцов Г. Из истории... С. 18.

³³ Девгенієве діяння. *Зборник*. URL: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr35.htm>

³⁴ «Девгенієве діяння». *Літературознавча енциклопедія: у 2-х т. / авт.-уклад. Ю. І. Ковалів*. Київ: ВЦ «Академія», 2007. Т. 1: А–Л. С. 259.

³⁵ Девгенієве діяння. *Зборник*. URL: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr35.htm>

³⁶ Детальніше див.: Mereniuk Kh. «Tournaments» and «Games» in Rus': tradition or single mentions? *Проблеми історії війн і військового мистецтва*: зб. статей / за ред. В. Войтовича. Львів, 2021. Вип. 3. С. 57–69.

немь сидети. И то видя, чюдишася, како фарь под нимь скакаше, а онь велми на немь крепко сѣдяще и всяческимь оружиемь играше и храбро скакаше»³⁷.

У пізніших руських джерелах слово «фарь» дещо видозмінюється. Зокрема, поширена назва «фарижь», яка трапляється у «Хронографі» 1512 р. (гл. 96). У пам'ятці розповідається про прибуття Олександра Македонського (Аλέξανδρος ὁ Μακεδών), де йому віддали багато дарів, а також «фарижь, сиречь конь»³⁸. Подібне написання («фарьж») міститься в інших списках «Девгенієвого діяння». У пам'ятках XVII ст. цей термін переважно книжний і його не використовували у фольклорних джерелах³⁹. В європейській літературі XVI ст. «фарі» також згадано в деяких публікаціях античних творів, пов'язаних із походом Олександра Македонського. Наприклад, в одному з видань Плутарха (Πλούταρχος, Венеція, 1572) ідеться про чималу кількість в армії уславленого полководця кінноти, «тобто фарів»⁴⁰. Як бачимо, використовувалася зворотна формула до «Хронографа» 1512 р. Можливо, у новіших пам'ятках такі визначення були типовими в описах «східних» сюжетів історії.

На підставі цього можна припустити, що в новіших руських джерелах «фарь» використовувалося без належного осмислення, а просто як своєрідне запозичення з перекладної літератури. Напевно, його сприймали як елемент Сходу, тому воно потрапляло до текстів «грецької» чи «східної» тематик. Із цієї причини, на нашу думку, необхідно розрізняти уявлення про «фарів» XII–XIII ст. від наступних текстів компілятивного чи перекладного стилю.

Отож літописний термін «фарь» трапляється в кількох руських та європейських текстах XII–XVI ст. Відтак творець літопису був не єдиним, хто відмежував їх від звичайних коней. Так, у семантичному значенні «фарь» – це цінний верховий кінь. У латинських джерелах він позначає арабського скакуна, однак суто в руських пам'ятках цей термін не ототожнено з конем арабської породи. Швидше за все, ідеться про дорогого та вправного скакуна. Що цікаво, в уявленні літописців руські воїни на таких конях не їздили, адже фарі чи фаревники в розповідях Київського та Галицько-Волинського літописів трапляються у мілітаризованому контексті, пов'язаному з угорською присутністю. Тракування «фаря» як суто «угорського коня» теж помилкове, адже в багатьох руських пам'ятках він наявний у грецьких сюжетах. Вважаємо, що цей термін запозичений із візантійських джерел, у яких *φάρης* теж фігурує у значенні цінного коня. Водночас руське поняття «фарь» неоднорідне, у різних пам'ятках існує подібне написання цього терміна: фарись, фарижь, фарьж, фара тощо.

REFERENCES

Augustano, G. A. (Ed.). (1572). *Plutarchi Chaeronensis Moralia*. Venice: Apud Hieronymum Scotum [in Latin].

Nikonovskaia letopis (1862). In A. F. Bychkov (Ed.), *Polnoie sobranie russkikh letopisei* (Vol. 9, Ed. 1, pp. 93–95). Saint Petersburg: Tipografiia E. Pratsa [in Russian].

³⁷ Девгенієве діяння. *Ізборник*. URL: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr35.htm>

³⁸ Русский хронографъ 1512 года / ред. С. П. Рязанов. *Полное собрание русских летописей*. Санкт-Петербург: Типография М. А. Александрова, 1911. Т. 22. С. 189.

³⁹ Одинцов Г. Из истории... С. 20.

⁴⁰ *Plutarchi Chaeronensis Moralia* / ed. G. A. Augustano. Venetiis: Apud Hieronymum Scotum, 1572. P. 310.

Devheniieve diiannia. (1981). In O. V. Tvorogova (Ed.), *Pamiatniki literatury Drievniei Rusi XIII viek*. Retrieved from <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr35.htm> [in Old Ukrainian].

Du Cange, Du Fresne, Ch. (Ed.). (1733). *Glossarium ad scriptores mediae et infimae latininitatis* (Vol. 3). Paris: Sub oliva Caroli Osmont [in Latin].

France, J. (1976). *A Critical Edition of The «Historia Francorum qui ceperunt Eurusalem» of Raymond of Aguilers* (PhD thesis). Nottingham [in Ukrainian].

Gesta Hungarorum. Retrieved from <http://remacle.org/bloodwolf/historiens/anonymous/bela.htm#1a> [in Latin].

Hrushevskiy, M. S. (1901). Khronolohiia podii Halytsko-Volynskoho litopysu. *Zapysky Naukovoho Tovarystva imeni Shevchenka*, 41 (3), 1–72 [in Ukrainian].

Hrynchyshyn, D. H., & Humetska, Y. M. (Eds.). (1977). *Slovyk staroukrainskoi movy XIV–XV st. U 2-kh t.* (Vol. 2). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

Hutsul, V. M. (2015). Taranni bii, rytsarstvo i teoriia voiennotekhnolohichnoho determinizmu: istoriohrafia problemy. *Zapysky istorychnoho fakultetu*, 26, 259–283 [in Ukrainian].

Jusupović, A. (2017). Tożsamość i obcość w czasach Daniela Romanowicza: konstrukcja narracji w Kronice halicko-wołyńskiej. In S. Gawlas, P. Żmudzki (Eds.), *Symboliczne i realne podstawy tożsamości społecznej w średniowieczu* (pp. 504–516). Warsaw: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego [in Polish].

Kotliar, M. F. (2002). Komentar do litopysu. In M. Kotliar (Ed.), *Halytsko-volynskiy litopys. Doslidzhennia. Tekst. Komentar* (pp. 157–360). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

«Devheniieve diiannia». (2007). In Yu. I. Kovaliv (Comp.), *Literaturoznavcha entsyklopediia: u 2-kh t.* (Vol. 1, p. 259). Kyiv: VTs «Akademiia» [in Ukrainian].

Kuchma, V. V. (Ed.). (2012). *Lev VI Mudryi. Taktika Lva. Istochniki*. Saint Petersburg: Aleteiia [in Russian].

Mereniuk, Kh. V. (2021). «Tournaments» and «Games» in Rus': tradition or single mentions? *Problemy istorii viin i viiskovoho mystetstva*, 3, 57–69 [in English].

Odintsov, H. F. (1980). *Iz istorii gippologicheskoi leksiki v russkom yazyke*. Moscow: Nauka [in Russian].

Parshyn, I. L. (2015). Uchast kniazia Danyla Romanovycha v intronizatsii uhor-skoho korolia Bely IV. *Kniazha doba: istoriia i kultura*, 9, 23–33 [in Ukrainian].

Parshyn, I. L. (2018). *Dyplomatiia Halytsko-Volynskoi derzhavy: yevropeiski narytynni dzherela XIII–XV stolit*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Russkii khronograf 1512 goda. (1911). In S. P. Riazanov (Comp.), *Polnoie sobranie russkikh letopisei* (Vol. 22, p. 189). Saint Petersburg: Tipografiia M. A. Aleksandrova [in Russian].

Ipatievskaiia letopis. (1908). In A. A. Shakhmatov (Ed.), *Polnoie sobranie russkikh letopisei* (Vol. 2, col. 938). Saint Petersburg: Tipografiia M. A. Aleksandrova [in Old Ukrainian].

Sreznievskii, I. I. (Ed.). (1903). *Materialy dlia slovaria drevne-russkoho yazyka po pismennym pamiatnikam* (Vol. 3). Saint Petersburg: Tipografiia imperatorskoi akademii nauk [in Russian].

Szegfü, L. (1989). Equus fabulosus. In P. Kulcsár, B. Máder (Eds.), *Tanulmányok Karácsonyi Béla hetvenedik születésnapjára* (pp. 31–46). Szeged: József Attila Tudományegyetem [in Hungarian].

Voitovych, L. V. (2004). Do volynskoho litopysannia. *Drohobyt'skyi kraieznavchyi zbirnyk*, 8, 70–76 [in Ukrainian].

Voitovych, L. V. (2015). *Halych u politychnomu zhytti Yevropy XI–XIV stolit*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakievycha NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Khrystyna MERENIUK

Master of History

Ivan Franko National University of Lviv

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4114-5663>

e-mail: hrys.merenyuk@gmail.com

Illia PARSHYN

PhD, Head of the Department of Medieval Studies

I. Krypiakievych Institute of Ukrainian Studies

National Academy of Sciences of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0554-1335>

e-mail: iparshyn@yahoo.com

«ФАРЬ» IN CHRONICLES OF RUS': FEATURES OF INTERPRETATIONS

The article outlines the interpretation of the concepts of «фарь», which is repeatedly found in old Ukrainian and Russian chronicles. This term has already been the subject of analysis in the specialized dictionaries or medieval vocabularies. Although its origin or content has never been clarified in detail.

The authors attempted to make sense of this term by analyzing the Old Ukrainian written sources, which repeatedly use the outlined concept. First of all, the chronicles noted that for the first time the «фарь» appeared in the story of 1150 when Hungarian knights made «tournament» in Kyiv. Although the next chronicles related to «фарь» closely linked to the Hungarian factor, the paper rejects the thesis of the interpretation of the «фарь» as purely Hungarian horses.

The article also analyzes the different spelling of the term «фарь» in various sources of the 12th–early 16th centuries («faris», «farizh», «farzh» etc.). As stated, the term «фаревникъ» is a unique derivative word which means a rider on a skilled and expensive horse (mentioned in the Hypatian Codex of 1230). At the same time, the paper explores the use and definition of this concept in Western European chronicles. In particular, in the «Gesta Hungarorum» (by the anonymous notary of King Bela III) and «History of the Franks who captured Jerusalem» (by Raymond d'Agiles) we found some mentions about the object of our research. That made it possible to compare the interpretation of this term in the old Ukrainian and Latin monuments. Also, special attention is paid to Byzantine sources, because in Old Ukrainian tradition some military aspects were associated with Greek plots. The authors attempted to single out the main characteristics of the «фарь», and substantiate their semantic separation from ordinary horses in the chronicles and books of the 12th – early 16th centuries.

Keywords: «фарь», Rus, Halychyna-Volyn state, Hypatian Codex, chronicle, terminology.